

NIKOS KAZANTZAKIS: VERACHTER OF BEZINGER VAN DE VROUW ?

Met groot gemak laat Kazantzakis zijn hoofdrolspelers twee dingen verloothen die hij zelf nooit gekend heeft: seks en rijkdom.

Ik studeerde nog aan de Universiteit van Thessaloníki toen ik een lezing bezocht van de schrijfster Lilí Zográfou, in Griekenland gekend om haar ophefmakende en gewaagde oeuvre. Zo durfde ze Kazantzakis te ontmythologiseren in haar studie ‘Νίκος Καζαντζάκης. Ένας τραγικός’¹ (*Nikos Kazantzakis. Een tragische figuur*) uit 1959. Het zonet aangehaalde fragment uit haar lezing zette mij aan het denken en op een bepaalde manier haalde het één van mijn idolen van zijn voetstuk. Vanaf het Lykeío had ik namelijk de meeste werken van de grote schrijver gelezen en ik bewonderde hem mateloos. Op dat moment las ik zijn ‘Οδύσσεια’ (*Odyssee*) en was diep onder de indruk, niet alleen vanwege de rijke fantasie van de schrijver, maar ook vanwege zijn taalgebruik, met de ongewone en door mij nooit eerder gehoorde woorden, die mij betoverden als een storm. Vooral in de ‘Οδύσσεια’ (*Odyssee*), maar ook in de romans van Kazantzakis maakte ik kennis met een groot aantal mannen en vrouwen die heftige erotische relaties beleefden. Hoe was het dan mogelijk dat de schrijver zelf nooit de liefde gekend had?

Twee jaar na de lezing van Zográfou, in 1975, kwam er een boek in de handel van Geórgios P. Stamatíou met de titel ‘Η γυναίκα στη ζωή και στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη’ (*De vrouw in het leven en werk van Nikos Kazantzakis*), waarin een poging werd gedaan om de stelling van Lilí Zográfou onderuit te halen. Zijn conclusie was dat:

*Nikos Kazantzakis een volstrekt normale man was, in staat, zoals weinig mannen, een vrouw lichamelijk en geestelijk te veroveren.*²

Waar Zográfou haar studie baseert op gesprekken die ze had met Galátia, de eerste echtgenote van Kazantzakis, gebruikt Stamatíou voornamelijk brieven en bronnen die Eléni, de tweede vrouw van de schrijver, hem ter beschikking had gesteld. We zouden kunnen zeggen dat het verschil tussen deze twee studies één van de vele tegenstrijdigheden van de mens en de schrijver Kazantzakis weerspiegelt. Voor mij waren ze in ieder geval de aanzet om mij te buigen over de vraag hoe, althans in de belangrijkste werken van Kazantzakis, de vrouw gepresenteerd wordt en welke positie zij in die werken inneemt. Een poging om

¹ Zográfou: (1959 en 1981).

² Stamatíou: 9.

na te gaan in hoeverre de grote schrijver uiteindelijk een verachter dan wel een bezinger van het vrouwelijk geslacht kan worden genoemd.

Laten we om te beginnen een blik werpen op de relaties tussen Kazantzakis en de vrouw in zijn persoonlijk leven. We hebben behoorlijk wat bronnen over zijn relatie met zijn moeder Maria (of Marigó), meisjesnaam Christoudaki, voornamelijk de brieven aan zijn ouders en aan zijn twee zusters, maar ook die aan zijn vrouw Eléni en zijn goede vriend, de schrijver Pantelís Prevelákis.³

Kazantzakis noemt zijn moeder een *'heilige, hele lieve vrouw'* die overliep van *'goedheid, uithoudingsvermogen en begrip'*, terwijl hij zijn vader vaak karakteriseert als een *'ontembaar beest'*. Marigó, die haar leven vol volharding leefde en zich schikte in haar lot, was volledig ondergeschikt aan dit *'beest'*. Hun jongste zoon, Giórgos, stierf in zijn kinderjaren. Kazantzakis hoorde van de dood van zijn moeder in 1932 toen hij in Tsjechoslowakije verbleef. Het nieuws was hartverscheurend voor hem, zoals hij aan zijn vriend Prevelákis schrijft. Het beeld van zijn moeder achtervolgde Kazantzakis tot aan zijn dood.⁴

Ook zijn twee zusters, Anastasía en Eléni, waren slachtoffer van de tirannie van hun vader *'Kapitein Michalis'*. In ieder geval hadden ze de luxe om hun bruidsschat te kopen in de beste winkels van Iráklío, waar hun vader in hun naam een open rekening had lopen! In haar huis in Athene, waar ze na haar huwelijk voor enige jaren woonde, ontving Eléni, de jongste zus van Kazantzakis, haar broer vaak te logeren. Galátia zegt dat ze nooit een spoor van liefde en genegenheid heeft ontdekt tussen Níkos en zijn zussen. Zij bedienden hem alleen en hij nam hen nooit mee uit wandelen *'zoals broers voor hun zussen deden.'*⁵ Maar wat de drie kinderen beslist met elkaar verbond, was het feit dat ze het wrede gedrag van hun *pater familias* moesten trotseren.

Karakteristiek is volgend fragment uit het boek *'Καπετάν Μιχάλης'* (*'Kapitein Michalis'*). Rinió, achter wier personage één van de twee zussen van Kazantzakis schuilgaat, draagt zorg voor de gasten op een feestje in het huis en trekt de aandacht van haar vader.

*...Κάπου την είχε δει την κοπέλα τούτη – ποια να' ταν; Όλη τη βραδιά τι περιποιήσεσ του είχε κάμει, πως ψυχανεμίζονταν άσφαλτα το τι ήθελε, νερό, κρασί, μεζέ, σσιγάρα κι έτρεχε και του το' φερνε! Έγνεψε στη γυναίκα του, που μοίραζε το ψητό στους καλεσμένους: Ποια 'ναι η καλή κοπέλα αυτή; τη ρώτησε δείχνοντας με το μάτι του τη Ρηνιώ, κάπου την έχω δει μα πού; Η κυρά-Κατερίνα αναστέναζε.
– Είναι η κόρη σου...αποκρίθηκε...*

³ Prevelákis: (1984).

⁴ Id. p. 349.

⁵ G. Kazantzakis: 30.

Ergens had hij dat meisje eerder gezien – wie zou ze zijn? Hoe had ze de hele avond niet zorg voor hem gedragen, hoe merkte ze foutloos op wat hij verlangde, water, wijn, mezédés, sigaretten, en hoe liep ze niet de benen onder haar lijf vandaan om het hem te brengen! Hij wenkte zijn vrouw, die het geraad uitdeelde aan de gasten. ‘Wie is dat aardige meisje daar?’ vroeg hij haar, met zijn ogen wijzend naar Rinió, ‘Ik heb haar eerder gezien, maar waar?’.

Vrouw Katerína zuchtte. ‘Ze is jouw dochter,’ antwoordde ze.⁶

Afb. 1. Het gezin Kazantzakis: vader kapitein Michalis, moeder Marigo, Nikos, dochters Anastasia en Eleni en neven. (1901)

De andere vrouwen met wie Kazantzakis verbonden was, zijn twee echtgenotes en enkele vriendinnen. Zijn platonische relatie met Galátia Alexíou begon in 1901 in Iráklio. Kazantzakis en Alexíou waren twee volstrekt verschillende persoonlijkheden; ze hadden een verschillend temperament en waren van verschillende afkomst. Het was het meest besproken stel van de Nieuw-Griekse

⁶ Kazantzakis (1953): 197.

Letteren. Wat hen verbond was hun liefde voor de literatuur. Hun relatie was eigenaardig, zoals Galátia in haar boek over hun relatie schrijft:

*Vreemde liefde. Omhelzingen, kussen, lieve woordjes, nee. Niets. Niets van dit alles. We brachten de tijd door met gesprekken over boeken.*⁷

Níkos stuurde haar aldoor boeken, zijn boodschap van tederheid lag verborgen in de woorden van de hoofdrolspelers. Galátia, een onrustige ziel, vooruitstrevend en algemeen ontwikkeld, voelde zich geveleid door zijn interesse voor haar. Ze was echter ook behoorlijk nuchter en dus was het moeilijk voor haar om de filosofische worstelingen van Níkos te begrijpen. Kazantzakis zelf was, in zijn poging om de hoogste graad van vrijheid te bereiken, fel gekant tegen een burgerlijke verbintenis. Daarom wilde hij hun jarenlange relatie niet officieel bekrachtigen met een huwelijk.

'*Totó en een hut*', zei hij altijd, toch besloot om niet met haar te trouwen en zich zo te verzetten tegen de wil van zijn vader, die niets wilde horen over een huwelijk met Galátia. In 1910 gaf Galátia de brui aan de verantwoordelijkheid voor het huishouden en de zorg voor haar drie jongere broers, die ze opgevangen had na de dood van haar moeder. Samen met Kazantzakis vertrok ze naar Athene waar ze gingen samenwonen in een huisje in Patísia. Een martelaarsleven, zoals Galátia het beschrijft. Uiteindelijk, één jaar later, keerden ze terug naar Kreta om te trouwen in het kerkje van een begraafplaats, de enige plek waar Kazantzakis hoopte dat zijn vader, die hem achtervolgde, hen niet zou vinden...

Er volgde een gezamenlijk leven van vijftien jaar, zonder dat er van werkelijk samenleven sprake was. Kazantzakis maakte reizen. In totaal bracht hij drie jaar door in het buitenland. Op enkele van deze reizen ging hij vluchtige relaties aan, terwijl hij tegelijkertijd Galátia de vurigste brieven stuurde:

Δύο είναι οι ανώτερες χαρές μου που χωρίς τους θα είχα πεθάνει – η αγωνία μου να μην αφήσω την ψυχή μου να σκορπίσει από το σώμα μου πριν να τη στεριώσω σε λόγο – και η δική σου παρουσία στο πλευρό μου (...) Μη με ξεχνάς. Σου 'δοκα πολλές πικρίες μα Σ' αγαπώ. Δε μπόρεσα ποτέ να βρω τα λόγια που θα μπορούσαν να Σε πείσουνε. Μα όταν κοιτάξεις με ησυχία και καλοσύνη τη ζωή μου, θα με πιστέψεις.

Ik ken twee hogere vreugden zonder welke ik zou sterven – mijn angst om mijn ziel niet uit mijn lichaam los te laten zonder haar eerst te verbinden aan het Woord – en jouw aanwezigheid aan mijn zijde (...). Vergeet me niet. Ik heb je veel verdriet bezorgd, maar ik hou van jou. Ik heb nooit de

⁷ G. Kazantzaki: 41.

*woorden kunnen vinden die jou zouden kunnen overtuigen, maar wanneer je rustig en met welwillendheid mijn leven bekijkt, zul je me geloven.*⁸

Galátia had een nerveuze natuur. Ze kon de situatie niet aan en de harmonie tussen beiden is er nooit echt geweest. Zij was jaloers en verontwaardigd en las nooit de werken die Kazantzakis schreef, terwijl iedereen er vol lof over was. Ze was bovendien niet in staat zijn filosofische worstelingen te begrijpen. De zuster van Galátia, de schrijfster Elli Alexíou, zou later onthullen:

*Nikos-Galatia, tien jaar hadden ze een liefdesrelatie zonder dat ze samenleefden. Zestien jaar brachten ze getrouwd door. In totaal zesentwintig jaar zonder lichamelijke relatie.*⁹

Galátia was niet de partner die bij zo'n *Einzelgänger* paste. Het meest klaagde ze over de eenzaamheid. Zelf zou ze in 1926 een einde aan haar drama maken door de scheiding aan te vragen. Zij schreef in haar boek over haar relatie met Kazantzakis (Aléxandros in het boek), kort voor zijn dood:

Ποτέ δε θα τη χώριζε ο Αλέξανδρος να πάρει άλλη. Όχι γιατί την αγαπούσε, αλλά γιατί δεν αγαπούσε καμιά. Τον άρεσε ο θαυμασμός, η λατρεία, το λιβάνισμα, τρελαινόταν. Αλλά να χωρίζει και να ζαναπαντρεύεται, ποτέ.

*Nooit zou Aléxandros van haar scheiden om een andere vrouw te nemen. Niet omdat hij van haar hield, maar omdat hij van geen enkele vrouw hield. Hij hield van de bewondering, de aanbidding, de bewieroking, hij was er gek op. Maar scheiden en hertrouwen, nooit.*¹⁰

Hoe het ook zij, Kazantzakis van zijn kant was bewondering en waardering blijven voelen voor haar ongeremde karakter, zeldzaam voor een vrouw in die tijd, en voor haar literaire talent. We moeten niet vergeten dat zijn eerste boek, 'Όφεις και κρίνο', ('*Slang en lelie*') (een scabreus seksueel verhaal waarin de hoofdpersonen aan het einde sterven door de dampen van de bloemen die de jongen zelf rondstrooide in hun liefdestoevluchtsoord) aan haar is opgedragen en dat in zijn eerste toneelstuk 'Ξημερώνει', ('*De dag breekt aan*'), de hoofdpersoon Laló heet, het literaire pseudoniem dat Galátia toen gebruikte: Laló de Kástro.

Na de scheiding bracht Galátia de rest van haar leven door met de linkse dichter-literatuurcriticus Márkos Avyérís, met wie ze al een relatie had gehad voor haar scheiding van Kazantzakis.

⁸ Kazantzakis, N. (1958): 39.

⁹ Alexíou: 192.

¹⁰ G. Kazantzaki: 188.

In 1924, wanneer hij naar Griekenland terugkeerde, zocht Kazantzakis een goede typiste. De schrijfster Lilíka Nákou stelde hem voor aan een bleek, jong meisje dat als gehypnotiseerd voor de charmes van Kazantzakis bezweek. Eléni Samíou was een uitstekende typiste, die met plezier het lot van onzichtbare persoonlijkheid aanvaardde. Ze was in vele opzichten de tegenpool van Galátia: lief, toegewijd en dus de ideale partner voor Kazantzakis. Ondanks het verschil in leeftijd (zij was twintig jaar jonger) en het verschil in vorming, was er sprake van een perfecte harmonie tussen de twee.

Vaak maken wetenschappers met bewondering melding van de beslissing van Kazantzakis om de ‘Οδύσσεια’, (*‘Odyssee’*) zeven keer te herschrijven. Ze roepen de lengte van het stuk in herinnering (drieëndertigduizend driehonderd drieëndertig versregels), maar daarbij gaan ze voorbij aan het feit dat Eléni het werk ook zeven keer heeft moeten uittikken, en dat op een typemachine uit die tijd!

Deze vrouw zou zijn tweede echtgenote worden. Hij trouwde met haar in 1945, na een twintig jaar durende relatie, om zo een ‘echtelijk paspoort’ te kunnen krijgen en naar Amerika te kunnen reizen, samen met Ángelos en Ánna Sikelianós. Het echtpaar Sikelianos was getuige, maar de reis naar Amerika heeft nooit plaatsgevonden.

Heel anders dan Galátia, stond Eléni geduldig en onvermoeibaar aan de zijde van Kazantzakis om onophoudelijk voor hem te zorgen. Zij typte zijn manuscripten uit, ze begeleidde hem op zijn reizen en zij was het die hem de ogen sloot toen hij op 26 oktober 1957 vertrokken was voor zijn allerlaatste reis. In het Frans schreef ze de biografie van de man van wie ze hield, met de titel ‘Ο Ασυμβίβαστος’ (*‘De Onbuigzame’*). Deze biografie werd in 1977 naar het Grieks vertaald. De twee spraken met elkaar in de beleefdheidsvorm, iets wat Eléni altijd probeerde te veranderen, maar zonder succes. Zij noemde hem, met zijn toestemming, ‘Νίκοςμου’ (*‘mijn Nikos’*) en hij noemde haar ‘Lénotska’. Aan zijn vriend Pantélis Prevelákis schreef Kazantzakis:

Στην Ελένη χρωστώ όλη την καθημερινή ευτυχία της ζωής μου, χωρίς αυτήν θα ‘χα πεθάνει τώρα και πολλά χρόνια. Συντρόφισσα γενναία, αφοσιωμένη, έτοιμη για κάθε πράξη που θέλει αγάπη (...) γενναία συναθλήτρια, δροσερή πηγή στην απάνθρωπη ερημιά μας, παρηγοριά μεγάλη...

Al mijn dagelijkse levensgeluk heb ik te danken aan Eléni; zonder haar zou ik al heel wat jaren dood zijn. Dappere, toegewijde levensgezellin, bereid tot elke daad waar liefde voor nodig is. (...) Een dappere medestrijdster, een frisse bron in onze onmenselijke verlatenheid, een grote troost.¹¹

¹¹ Prevelákis (1984): brief 43a, p. 723.

Afb. 2. Met zijn vrouw Eleni in Zwitserland, juli 1955.

Afb. 3. Kazantzakis met zijn vrouw Eleni en Albert Schweitzer.

Van 1933 tot 1946 had het echtpaar zich op Egina gevestigd, een gelukkige en vruchtbare periode, die alleen overschaduwde door ziekte (Kazantzakis had last van allergieën), de Bezetting en Kazantzakis' onlesbare dorst naar reizen. Deze reislust bracht hem ertoe Eléni, zelfs toen die na een ziekenhuisopname in Athene herstellende was van problemen aan haar lever, een tijdje alleen te laten en in zijn eentje af te reizen naar Japan, China en later Spanje, als afgezant van de krant *'Akrópolis'*. Na 1946 begon hun verblijf in het buitenland – Frankrijk, Italië, Oostenrijk – en ook de internationale erkenning van Kazantzakis. Eléni volgde hem overal en stond hem met genegenheid bij. Ze bevond zich aan zijn zijde wanneer hij internationale prijzen ontving, bij verschillende onderscheidingen en bij de première van de film *'Christus wordt weer gekruisigd'* van Jules Dassin. Ze was ook bij hem in het ziekenhuis van Freiburg, waar Kazantzakis zijn laatste adem uitblies en waar zij hem beloofde voort te gaan op de weg die hij uitgestippeld had.

En ze hield zich aan deze belofte door de wereld te bereizen om de vlam van Kazantzakis' geest over te brengen, door lezingen te geven, door voorwoorden bij zijn boeken te schrijven en door onuitgegeven materiaal openbaar te maken. Eléni stierf in 2004, op honderdenéénjarige leeftijd; overeenkomstig haar wil werd ze begraven naast het graf van haar man.

Ik moet hier nog toevoegen dat de relatie tussen de twee echtgenotes van Kazantzakis, Galátia en Eléni, meer dan vriendschappelijk was. In hun boeken over de man die ze beiden lief hadden, verwijzen ze naar elkaar met veel tederheid. Na de scheiding tussen Níkos en Galátia bleven Galátia en Eléni elkaar regelmatig ontmoeten, zowel in Athene als in de 'kluizenaarsgrot' van Kazantzakis op Egina.

Laten we het nu kort hebben over de andere vrouwen in het leven van Kazantzakis. In 1921 bevond Kazantzakis zich op een congres in Berlijn. Daar leerde hij een mooie Pools-Duitse studente kennen, genaamd Rachél Lippstein. Samen met drie van haar vriendinnen vormde ze een gezelschap dat Kazantzakis *'de vuurcirkel'* zou noemen. Er ontstond een vriendschapsband en volgens Prevelákis had Kazantzakis met één van de meisjes, Itka Chorowitz, een seksuele relatie. Met Rachél onderhield hij een langdurige correspondentie die na Kazantzakis' dood werd voortgezet door zijn weduwe Eléni.¹²

In de zomer van 1923 leerde hij in Duistland de Joods-Duitse Elza Lange kennen. Tussen hen ontwikkelde zich een innige vriendschap en er volgde een jarenlange en warme correspondentie. Het is tekenend dat Kazantzakis op de eerste buitenlandse reis die hij samen met Eléni Samíou maakte, in 1926 naar Palestina, een hartelijke ontmoeting had met zijn *'zeer geliefde'* Elza Lange, de femme- fatale in zijn leven. Eléni legde hiervoor veel begrip aan de dag.¹³ Jaren later zal Kazantzakis schrijven:

¹² E. Kazantzaki (1977): 54.

¹³ Stamatíou: 105.

Συλλογούμαι τους ανθρώπους που αγάπησα, τι χαρές και τι πίκρες τους έδωκα. Πικρότατη, χλωμότατη προβαίνει μέσα μου, χύνοντας όπως συνηθίζει, χοντρά, ζεστά δάκρυα απάνω στα χέρια μου, η Ελίζαμπεθ... Πάντα, όταν τη θυμούμαι, με κυριεύει σφοδρή, ακατανίκητη επιθυμία να πεθάνω...

Ik denk aan de mensen van wie ik heb gehouden, welk geluk en welk verdriet ik hun heb gegeven. Elisabeth (Elza) komt mij voor de geest als heel bitter, heel bleek, terwijl ze, zoals ze vaak doet, dikke hete tranen vergiet op mijn handen. Altijd wanneer ik mij haar herinner, word ik overvallen door een hevig, onbedwingbaar verlangen te sterven.¹⁴

Kazantzakis heeft zijn Joodse vriendinnen onsterfelijk gemaakt in zijn werk: ze zijn vrouwelijk, ontwikkeld en trots; Itka, Lia (Lia Levin, een vriendin van Rachél) en Rachél, mooi, slank en ongetemd. De liefde als natuurlijk gevolg en voltooiing van de menselijke warme relatie. Itka en Lia in ‘Αναφορά στον Γκρέκο’ (‘Verantwoording aan El Greco’). Rachél en Rala in de ‘Οδύσσεια’ (‘Odyssee’), Noëmi in ‘Καπετάν-Μιχάλης’ (‘Kapitein Michalis’). Lili Zografou zegt er het volgende over:

De Joodse vrouw was voor Kazantzakis het symbool van het moederschap. Vóór haar had geen vrouw in hem het verlangen wakker geschud om haar als moeder van zijn kind te zien.¹⁵

Wat de Griekse vrouwen betreft, is zijn korte stormachtige relatie met Élli Lambrídi bekend. Zij was vertaalster, schrijfster en in die tijd bekende kroniekschrijfster. In zijn dagboek verwijst Kazantzakis regelmatig naar de ‘geliefde Moundíta’, zoals hij haar noemde. Hun verhouding duurde slechts 1 jaar, van februari 1918 tot februari 1919, maar ze bleven altijd een diepe vriendschap en hechte samenwerking onderhouden. Het is typerend dat Lambrídi Kazantzakis altijd met vuur verdedigde, zelfs toen iemand zijn mannelijkheid in twijfel trok. Ze kwam er zelfs toe in een interview met Giánnis Mangklís te bekennen (Eleftherotypía, 17 februari 1993):

Wat de vrouwen betreft die Kazantzakis ervan beschuldigen impotent te zijn – mag je gerust opschrijven - Kazantzakis heeft mij in Zwitserland mijn maagdelijkheid ontnomen.¹⁶

¹⁴ Id. : 48.

¹⁵ Zografou: 118.

¹⁶ Krant Eleftherotypia, 17-2-1993.

Afb. 4. In Florence met zijn Italiaanse vriend, een architect, en diens zus (1926)

Afb. 5. De première van “Christus wordt weer gekruisigd” in Cannes. Samen met Eleni, Melina Merkouri, Jules Dassin en zijn vertaler in het Engels, Kimon Frier. (mei 1957)

Afb. 6. Noorwegen in de zomer van 1954. De Paus heeft net *'The last temptation of Christ'* op de zwarte lijst gezet.

Afb. 7. 4 november 1957, begrafenis van Kazantzakis. Voorop lopen studenten en ieder draagt een boek van de schrijver.

Afb. 8. Het graf van Kazantzakis. Zijn geboortjaar is fout; het moet 1883 zijn.

Laten we nu dieper ingaan op de bepalende vrouwenfiguren in enkele van de belangrijkste werken van Kazantzakis, te beginnen met ‘Καπετέιν Μιχάλης’ (‘Kapitein Michalis’) (Ελευθερία ή Θάνατος, 1950), naar mijn idee zijn beste roman, waarin hij de belevenissen van zijn vroegste jeugd verwerkte¹⁷. De bladzijden van het boek ademen een ongetemd, vurig en eeuwig Kreta dat weigert zich te onderwerpen, zelfs aan God. Het verhaal speelt zich af op het door Turken overheerste eiland. De belangrijkste figuur is Kapitein Michalis, die strijdt voor de vrijheid van Kreta. Naast het hoofdpersonage – dat niemand anders is dan de vader van Kazantzakis – verschijnen verscheidene vrouwelijke figuren: Katerína, de trotste kapiteinsvrouw en vrouw des huizes, achter wier gezicht de geduldige Marigó Kazantzáki schuilgaat, de moeder van de schrijver. In Rinió herkennen we één van de zussen van Kazantzakis.

Opmerkelijk is dat, terwijl Kapitein Michalis genadeloos de morele orde toepast, er in het boek twee maal melding wordt gemaakt van bloedschande door vrouwen. Beide gevallen vinden niet werkelijk plaats, maar dienen zonder twijfel te worden geïnterpreteerd als voornemen en als een diep innerlijk feit. Het eerste geval van bloedschande gaat over de tweelingzus van Kapitein Polyxínghis, vrouw-Chrysánthi, die:

(...) όλη τη ζωή της την είχε χαλαλίσει για τον κοτσονάτο αδελφό της, τον έπλενε, τον έραβε, τον σγύριζε, του μαγείρευε και τον καμάρωνε. (...) Κάθε φορά που γύριζε από τις μπερμπαντιές του, ζημερώματα, τινάζεται η κυρά Χρυσάνθη χαρούμενη από τον ύπνο της, του βγάζει τα στιβάνια, του ζεσταίνει νερό να πλυθεί, του κάνει ένα καφεδάκι, πικρό πολύ, να συνεφέρει. Κι ως τον ζυγώνει, οσμίζεται κρυφά, λαχταριστά, στα μουστάκια του και στα μαλλιά, τις βαριές μυρωδιές που του 'χαν αφήσει οι γυναίκες. Έτσι μπόρεσε κι η κακομοίρα η κυρά-Χρυσάνθη να χαρεί στον κόσμο τον έρωτα.

(...) heel haar leven had verspild voor haar ‘levendige’ broer. Zij deed zijn was, ze maakte zijn kleren, ze ruimde voor hem op, kookte voor hem en was trots op hem. (...) Elke keer dat hij terugkwam van het rokkenjagen, bij dageraad, sprong vrouw-Chrysanthi blijmoedig op uit haar slaap, trok hem de laarzen uit, kookte water zodat hij zich kon wassen en maakte een extra sterk kopje koffie voor hem om weer bij te komen. En wanneer zij dicht bij hem staat, ruikt ze stiekem, vol van verlangen, in zijn baard en zijn hoofdhaar de zware aroma's die de vrouwen bij hem hadden achtergelaten. Zo heeft ook de arme vrouw-Chrysanthi op deze wereld van de liefde kunnen genieten.¹⁸

¹⁷ Zie Wies De Graeve, *Vrijheid en dood. Nikos Kazantzakis' roman 'Kapitein Michalis'*, Tetradio 11 (2002) 209-222.

¹⁸ Kapitein Michalis: 124.

Wanneer Kapitein Polyxínghis op een gegeven moment bot tegen haar spreekt, valt ze flauw. Met azijn probeert hij haar weer bij bewustzijn te brengen, en nauwelijks heeft zij haar ogen geopend of ze ziet haar broer gebogen over haar en ze omhelst hem:

Γιωργάκη μου, Γιωργάκη μου, μουρμούριζε και τρίβουνταν απάνω του και γελούσε κι έκλαιγε και δεν ήθελε να τον αφήσει. Με αγαπάς, Γιωργάκη μου, πες μου ένα καλό λόγο... Κούνησε αυτός τα χείλη βαριεστημένος: - Θεε να σου κάμω ένα καφεδάκι, της είπε, να συνεφέρεις? Η κυρά Χρυσάνθη έδωσε μια, ξεκούμπωσε το πολκάκι της, πλάνταζε. – Δε μου αποκρίνεσαι σ' αυτό που σε ρωτώ, φώναξε, ωχού, και χάθηκα η κακομοίρα! Κι έκανε πάλι να λιγοθυμίσει, μα ο αδελφός της πρόλαβε: - Σε αγαπώ, Χρυσάνθη μου, είπε, σήκω απάνω. Έφεξε με μιας το πρόσωπο της αδελφής, κούμπωσε το πολκάκι, πετάχτηκε απάνω. Πήγε κι ήρθε σβέλτα, σαν είκοσι χρονών, χτενίστηκε, συγυρίστηκε, έβαλε μυρωδιά, κρυφοκοίταζε τον αδελφό και δεν τον αποχόρταινε: Ε, και να μην ήμουν αδερφή του, συλλογίζονταν βαθιά μέσα της, τι παιδιά θα 'κανα μαζί του! Γίνηκε κατακόκκινη, ντράπηκε. Ύπαγε οπίσω μου, Σατανά!, μουρμούρισε. Μπήκε μέσα, έβαλε δυο τρία καρβουνάκια στο προύτζινο θυμιατό κι άρχισε να κάνει το σταυρό της και να θυμιατίζει το σπίτι.

Mijn Giorgosje, mijn Giorgosje', mompelde ze almaar. Ze drukte zich tegen hem aan, lachte, huilde en wilde hem niet loslaten. 'Houd je van me, mijn Giorgosje? Zeg me één lief woord...' Vermoeid bewoog hij zijn lippen: 'Wil je dat ik een kopje koffie voor je maak om bij te komen?' vroeg hij. Vrouw Chrysánthi knoopte met een ruk haar vest los en omhelsde hem. 'Je antwoordt niet op wat ik vraag,' schreeuwde ze, 'ach, en ik, ongelukkige, ben verloren.' Ze stond op het punt om weer flauw te vallen, maar haar broer was haar voor: 'Ik houd van je, mijn Chrysánthi,' zei hij, 'sta op.' Ineens straalde het gezicht van zijn zus, zij knoopte haar vest dicht en sprong op. Zij ging lenig heen en weer, alsof ze net twintig was. Ze kamde haar haren, fatsoeneerde zichzelf, deed een luchtje op, gluurde stiekem naar haar broer en kon niet genoeg van hem krijgen: 'Als ik niet zijn zus was,' dacht ze diep in zichzelf, 'wat voor kinderen zouden wij samen krijgen!' Ze werd knalrood, ze schaamde zich. 'Ga weg, Satan,' mompelde ze. Ze ging naar binnen, stopte twee of drie kolen in het bronzen wierookvaatje. Hierna begon ze te bidden en het huis te bewieroken.¹⁹

Dezelfde seksueel-emotionele spanning kwelt de nicht van Kapitein Polyxínghis, Vangelió, tegenover haar broer Diamandís, vooral nadat haar oom haar heeft uitgehuwelijkt aan de onderwijzer Tityros, de broer van Kapitein

¹⁹ Id.: 125.

Michális. De drie wonen samen omdat Vangelió niet van haar broer gescheiden wil worden. Wanneer hij op een dag de ellendige echtgenoot slaat om hem te dwingen het huis te verlaten, heeft Vangelió haar lange haar losgemaakt, haar parelmoeren bruidskam genomen en haar haren gekamd. Ze ziet het, ze hoort het en ze lacht erom:

Καμάρωνε τον αδελφό της, το φαρδύ γυμνωμένο στήθος όλο τρίχες, το δυνατό σηκωμένο μπράτσο, το μπόι του το κυπαρισσένιο. Και κοίταζε με σιχαμό τον άντρα της το βερέμη.

Ze aanbad haar broer, de brede, behaarde ontblote borst, de sterke opgeheven bovenarm, zijn gestalte als van een cypres. En ze bekeek met walging haar uitgeteerde man.

Zelf droomt ze van een man die niet onderdoet voor haar broer:

...αλλιώς ας έμενε ανύπαντρη, χίλιες φορές καλύτερα, να ζήσει, να σογεράσει με τον αδελφό της, να μην παντρευτεί κι αυτός. Μια γυναίκα θα τους χαλνούσε όλη τη γλύκα. Να πεθάνουν και να τους θάψουν μαζί και στο μνήμα τους να φυτέψουν δύο κυπαρίσσια: ένα αρσενικό λαμπάδα, κι ένα θηλυκό, ανοιχτόκλαρο και να σμίγουν κάτω από τη γη οι ρίζες τους.

...anders kon ze net zo goed ongetrouwd blijven. Het was duizend keer beter om te leven, om met hem oud te worden en dat hij ook niet trouwde. Een vrouw zou al hun geluk verpesten. Samen te sterven en samen begraven te worden, en op hun graf zouden er twee cypressen geplant worden: een mannelijke, kaarsrecht, en een vrouwelijke, met verspreide takken, en onder de grond zouden hun wortels samenkomen.²⁰

En wanneer Títyros op een slinkse manier Diamandís vergiftigt, kan Vangelió het niet verdragen. Zij verhangt zich in haar binnenhof. De bladzijden waarop deze gebeurtenis beschreven is, behoren naar mijn mening tot de mooiste van het boek.

De vrouw, echter, die overheerst in de tegelijk epische en primitieve sfeer van ‘*Kapitein Michális*’ is Eminé-chanoúm:

Κερκέζα, πεντάμορφη, άγρια, από εκείνες που τρώνε ανθρώπους

Een Kirgizische, bloedmooi, wild, zo'n type dat mannen verslindt.²¹

²⁰ Id.: 137.

²¹ Id.: 21.

Ze is het wildste vrouwelijke wezen dat de fantasie van Kazantzakis ooit voortgebracht heeft: een vrouw / chimaira die zich niet laat onderwerpen, tenzij ze het zelf wil en dan alleen aan de sterkste man. Grootgebracht tussen sterke mannen, is de enige deugd die ze bewondert de fysieke kracht. Haar eerste ontmoeting met Kapitein Michális zou plaatsvinden in het huis van zijn ‘*adelfopitós*’ (‘bloedsbroeder’) Nourímbeï – voor niemand anders zou Nourímbeï zijn geliefde laten zingen:

Στο περβάζι της πόρτας, στα μεσοσκότεινα, μια κοπέλα φεγγοβόλησε, φεγγαροπρόσωπη... κρυφοπαχιά, αφράτη, με μεγάλα λοξά μάτια, με βαμμένα μάγουλα, χείλια, φρύδια, τσίνουρα. Τα νύχια της κι οι απαλάμες βαμμένα με κινά, και κρατούσε, σα μωρό στην αγκαλιά της, ένα μικρό γυαλιστερό μπουζούκι.

In de deuropening, in het halfdonker, gloeide het gezicht van een meisje als de maan ... mollig, een zachte huid, me grote scheve ogen, met opgemaakte wangen, lippen, wenkbrauwen en wimpers. Haar nagels en handpalmen bedenkt met henna, en ze hield als een baby in haar armen een kleine glimmende bouzouki.²²

Wanneer Kapitein Michalis warm loopt voor haar lied, knijpt hij met twee vingers het glas kapot waarin de rakí zat die hij dronk. Onder de indruk van de kracht van de Kretenzer vraagt Eminé uitdagend aan haar man, Nourímbeï, om hetzelfde te doen. Het lukt hem niet en zij bespot openlijk zijn gebrek aan kracht. Ze wil de stoere Kapitein Michalis met heel haar hart en smeedt plannen om hem te veroveren. Ze schrikt er niet voor terug zich tot christen te laten dopen (ze neemt de naam aan van een andere fatale vrouw, Helena) en Kapitein Polyxínghis te trouwen. Zo hoopt ze dichter bij de onbereikbare man te komen, die zij begeert en tegelijkertijd dodelijk haat omdat hij haar niet benadert. Ze is zich heel bewust van haar schoonheid en nodigt zonder aarzelen iedereen uit die haar bevalt. Ze is een vrouw die slechts vanuit haar zinnen handelt, niet vanuit haar emoties. Meedogenloos stuurt ze haar meid om Kapitein Polyxínghis voor haar te halen:

Μα εγώ είμαι Μουσουλμάνα, έχω άλλο Θεό κι άλλο Νόμο. Εσύ τρωε χοιρινό και δε μαγαρίζεις, μα αν δαγκάσεις κανέναν άντρα, μαγαρίζεις. Σε μας ανάποδα: με χοιρινό μαγαρίζουμε, με τον άντρα δε μαγαρίζουμε...

Maar ik ben een moslimvrouw, ik heb een andere God en een andere Wet. Jij eet varkensvlees en wordt niet onrein, maar als jij een man ‘verslindt’ word je onrein. Bij ons is het omgekeerd: door varkensvlees worden wij

²² Id.: 29.

*onrein, maar wij kunnen een man 'verslinden' zonder onrein te worden...*²³

Wanneer ze hoort van de Nourímbeïs verwondingen aan zijn geslachtsdelen, hem toegediend door Manoúsakas, de broer van Kapitein Michalis tijdens een fatale worsteling, merkt ze sarcastisch op:

Κακόμοιρε Νουρήμπεη, ασικλή, γυναικά, λιοντάρι της Τουρκιάς, πού κατάντησες... μήτε θα γκαστρώνει, μήτε θα γκαστρώνεται, μουλάρι!

*Arme ziel van een Nourímbei! Kerel, vrouwengek, leeuw van Turkije, wat een aftakeling... hij zal niemand zwanger maken en zelf ook niet zwanger raken: muildier!*²⁴

Kapitein Michalis probeert zijn verdriet voor Eminé te verdringen en zich geheel te wijden aan de strijd voor de bevrijding van Kreta. De gedachte aan de mooie Kirgizische vrouw vertroebelt zijn geest, zij komt tussen hem en Kreta: 'Zolang zij leeft, zal ik eerloos zijn', besluit hij. En hij boort het mes in haar boezem, waarmee hij zijn eigen vonnis tekent. Eminé, de ultieme belichaming van de tomeloze en vernietigende passie, staat boven goed en kwaad.

In 'Ο τελευταίος πειρασμός' ('De laatste verzoeking'). geeft Kazantzakis het leven van Christus weer op zijn eigen, eigenaardige manier. Hij stelt hem in het begin voor als de 'Stavrotis' ('Kruisiger'), daarna een tijdje als een Asceet en uiteindelijk laat hij hem terugkomen om de mensen te redden en hen naar de verlossing te leiden. (De gelijknamige film van Martin Scorsese uit 1988 maakte in de hele wereld een storm van protesten los en maakte dat de verkoopcijfers van de vertaling van het boek tot grote hoogte stegen).

Een belangrijke rol in het boek is weggelegd voor vrouwen: de moeder, Maria Magdalena, de zusters van Lazarus en de oude Salome, de vriendin van Maria. De figuur van de Heilige Maagd mist in het boek goddelijke macht. Ze is enkel en alleen *moeder*, die, zoals elke moeder, verlangt naar haar kind:

...δεν το νιώθεις γέροντα, μουρμούρισε η Μαρία. Είμαι σαν όλες τις γυναίκες, αγαπώ όλες τις έγνοιες και τις χαρές της γυναίκας, μου αρέσει να πλένω, να μαγειρεύω, να πηγαίνω στη βρύση, να γλυκοκουβεντιάζω με τις γειτόνισσες και να κάθουμαι, το δειλινό στο κατώφλι, να κοιτάζω τους διαβάτες. Κι η καρδιά μου, σαν όλων των γυναικών, είναι κι εμένα γεμάτη πόνο.

²³ Id.: 170-171.

²⁴ Id.: 229.

‘... voel je het niet, vader,’ mompelde Maria. ‘Ik ben zoals alle vrouwen, ik houd van alle zorgen en alle vreugden van de vrouw. Ik houd ervan te wassen, te koken, naar de waterput te lopen, over koetjes en kalfjes te praten met de buurvrouwen en in de namiddag op de drempel te zitten om naar de voorbijgangers te kijken. En mijn hart, net als van alle vrouwen, is ook bij mij vol van pijn.’²⁵

Kazantzakis ontdoet de figuur van de Heilige Maagd zelfs van de bekwaamheid om ook maar iets te denken dat haar aardse interesses overstijgt. Ze kan de bestemming van haar goddelijk-menselijke zoon niet begrijpen, noch wil ze geloven dat haar zoon verschilt van de andere kinderen:

Δε θέλω εγώ τον γιο μου άγιο, μουρμούρισε. Άνθρωπο τον θέλω, σαν και τους άλλους, να παντρευτεί, να μου κάνει αγώνια, αυτός είναι ο δρόμος του Θεού.

‘Ik wil geen heilige zoon’, mompelde ze. ‘Ik wil een mens als alle anderen, die trouwt, die voor nageslacht zorgt, dát is Gods weg.’²⁶

En het Oedipuscomplex tussen haar en haar zoon komt overduidelijk naar voor:

... παρά τρίχα, όταν ο γιος της ήταν είκοσι χρόνων, το θεριό ετούτο – η Μαγδαληνή – να της τον αρπάξει, μα γλίτωσε... Γλίτωσε από τη γυναίκα, συλλογιζόνταν η Μαρία κι αναστέναζε, γλίτωσε από τη γυναίκα, μα από το Θεό?

Op een haar na, toen haar zoon 20 jaar was, had dat monster – Maria Magdalena – hem van haar afgepakt, maar hij was ontsnapt... ‘Hij was ontsnapt aan de vrouw’, dacht Maria, en ze zuchtte, ‘hij was ontsnapt aan de vrouw, maar aan God?’²⁷

Magdalena is de meest geliefde vrouwenfiguur in de werken van Kazantzakis: ‘Αναφορά στον Γκρέκο’ (‘Verantwoording aan El Greco’), ‘Ο τελευταίος πειρασμός’ (‘De laatste verzoeking’), Ο Χριστός ξανασταυρώνεται (‘Christus wordt weer gekruisigd’). Ze is de belichaming van de erotische verleiding, degene die Christus op de proef stelt. Magdalena, de dochter van een rabbijn, nicht van Jezus, verviel in de zonde door teleurstelling in de liefde:

²⁵ De laatste verzoeking: 69.

²⁶ Id.: 176.

²⁷ Id.:178.

... για να ξεχάσω έναν άντρα, να λυτρωθώ, παραδόθηκα σε όλους τους άντρες.

... om een man te vergeten, om verlost te worden, heb ik mezelf aan alle mannen overgegeven.²⁸

Op plastische wijze beschrijft Kazantzakis de ‘hoer’ en haar plaats in de samenleving. De wereld ziet haar als een ziekte, als een infectiehaard, en men vergeeft haar dat nooit. Om die reden begint ze, vanuit een diep schuldbesef, in God te geloven en keert terug op het pad der deugd. Ze gelooft en wordt het symbool van berouw.

Magdalena wordt gereinigd door haar liefde, maar ze houdt niet op aards te zijn. Ze heeft lief zoals elke gewone vrouw zou liefhebben. Ze kent geen filosofische worstelingen. Net als elke vrouw in de werken van Kazantzakis, is ze gemaakt voor het vergankelijk leven:

Δεν είμαστε εμείς άντρες, να 'χουμε ανάγκη από άλλες αιώνιες ζωές, είμαστε γυναίκες και μια στιγμή με τον άντρα που αγαπούμε είναι αιώνια παράδεισο. Μια στιγμή μακριά από τον άντρα που αγαπούμε αιώνια Κόλαση. Ζούμε εμείς οι γυναίκες, εδώ στη γης ετούτη την αιωνιότητα!

*Wij zijn geen mannen, die andere eeuwige levens nodig hebben; wij zijn vrouwen, en één moment met de man die we liefhebben is een eeuwigdurend paradijs. Een moment ver van de man die we liefhebben is een eeuwigdurende hel. Wij vrouwen leven die eeuwigheid hier op aarde!*²⁹

Een geheim liefdesverdriet verteert haar, namelijk het verlangen naar de man die haar niet gegeven is. Maar ook Christus is een worstelend mens die verteerd wordt door erotische interesse voor Maria Magdalena, tot hij het hoogtepunt van ontstoffelijking bereikt, bij God. Tijdens de uren van marteling aan het Kruis, kort voor het einde, droomt hij in een vluchtig verleidingsvisioen – de ‘laatste verleiding’ – dat hij Maria Magdalena in zijn armen houdt en haar overstelpt met kussen onder een bloeiende citroenboom.

In ‘Ο Χριστός ξανασταυρώνεται’ (‘Christus wordt weer gekruisigd’), een roman vol verschillende soorten vrouwen, wordt de hoofdrol gespeeld door Katerina, de mooie weduwe wier leven volledig overeenstemt met de levensstijl van Maria Magdalena. Pas wanneer de agas, haar minnaar, haar vermoordt, vormt Katerina geen bedreiging meer. In het kleine dorpje waar ze leeft ten tijde

²⁸ Id.: 87.

²⁹ Id.: 367.

van de Turkse overheersing, wordt om de vijf jaar het lijden en de kruisiging van Christus nagespeeld. De personen die de respectieve rollen bekleden, worden gekozen op grond van hun karakter en hun sociale leven.

Weduwen zijn de lievelingsvrouwen in de werken van Kazantzakis. Ze zijn het type vrouwen dat veel belooft, dat over ervaring beschikt, maar dat een man ontbeert. De Griekse traditie wil dat de mannelijke fantasie op hol slaat bij het horen van de term ‘weduwe’, die altijd rouwt om haar verloren echtgenoot, om troost smeekt en altijd wel iemand vindt om haar te troosten...

Katerina is het meest representatieve type weduwe in het werk van Kazantzakis. Ze verenigt alle kenmerken van een zondig leven en het verlangen naar reiniging: twee tegengestelde krachten die worstelen in haar ziel. De samenkomst van de ouderlingen beslist dat zij de rol van Magdalena zal bekleden.

Τη Μαγδαληνή την έχουμε... τη χήρα την Κατερίνα. Όλα τα ‘χει η κολασμένη: και πόρνη είναι κι όμορφη και μακριά μαλλιά έχει τετράξανθα, της φτάνουν ως τα γόνατα

Als Maria Magdalena hebben wij de weduwe Katerina. Die zondares heeft alles in zich: ze is een hoer en ze is mooi; en ze heeft lang goudblond haar tot aan haar knieën.³⁰

Katerina neemt de rol aan. Ze realiseert zich wat haar plaats is in de samenleving en zij heeft als doel, net als de echte Maria Magdalena, er uiteindelijk in te slagen de loutering en de verlossing te bereiken. In haar hart brandt het verlangen naar terugkeer naar het pad van God:

... με κάλεσε προχτές και μου ‘πε πως είναι θέλημα της Δημογεροντίας εγώ μεθάριο να κάμω την Μαγδαληνή. Ντράπηκα. Έχω ακουστά τι θα πει Μαγδαληνή, κι εγώ είμαι – έτσι κατάντησα – η Μαγδαληνή του χωριού... Κι όμως, όταν μου το ‘πε, ντράπηκα. Μα τώρα Γιαννακό, δεν ντρέπουμε. Αν έβρισκα το Χριστό κι αν είχα ένα μπουκάλι λεβάντα, θα το ‘σπαζα και θα του ‘πλενα τα πόδια, κι ύστερα θα του τα σφούγγιζα με τα μαλλιά μου... Έτσι μου φαίνεται. Και θα στεκόμουν πλάι στην Παναγιά την Παρθένα και δεν θα ντρέπομουν.

Μήτε κι αυτή θα ντρέπονταν που θα μ’ έβλεπε κοντά της...

...hij riep me eergisteren en zei me dat het de wil van de ouderlingenraad is dat ik overmorgen Maria Magdalena speel. Ik schaamde me. Ik heb van horen zeggen waar Maria Magdalena voor staat en ik ben – ik heb het er naar gemaakt – de Maria Magdalena van het dorp. En toch, toen

³⁰ Christus wordt weer gekruisigd: 18.

*hij het me zei, schaamde ik me. Maar nu, Yannákos, schaam ik me niet meer. Als ik Christus vond en als ik een kruik lavendelbalsem had, zou ik de kruik breken en Christus de voeten wassen, om ze vervolgens met mijn haren te drogen... Zo schijnt het mij. En ik zou aan de zijde van de Heilige Maagd staan en ik zou me niet schamen. Noch zou zij zich schamen dat ze me naast zich zag...*³¹

Het dorp ziet haar echter als een ziekte, als een infectiehaard, en wanneer ze haar 's ochtend ontmoeten, vervloeken ze de kwade ontmoeting. Alleen de mannen leggen een beetje genade aan de dag, maar ze erkennen dat Katerina een ware verleiding is en dat zij haar niet kunnen weerstaan.

Θερίο είναι τούτη, θερίο και τρώει ανθρώπους.....

*Ze is een monster, een monster en ze verslindt mensen...*³²

De enige redding voor haar is een geliefde man die haar met de kracht van de liefde naar het juiste pad kan leiden. Deze man vindt ze in de persoon van de herder Manoliós. Manoliós zal, net als de andere Christus, strijden om te ontkomen aan de verleiding van de knappe weduwe, maar ook om haar te redden. En wanneer Manoliós, om Panagiótaros te redden, zegt dat hij zogenaamd de geliefde Yousoufáki van de agas heeft vermoord, verdedigt Katerina hem in het openbaar, met als gevolg dat zij de afgunst opwekt van de vrouwen, die haar aanvallen. Haar sterke liefde voor Manoliós laat haar niet tot rust komen. Ze gaat naar de agas en zegt hem dat zij Yousoufáki uit jaloezie vermoord heeft. Ze houdt de agas een mes voor en vraagt hem om haar te doden, waar hij niet voor terugdeinst:

Χίμηξε απάνω της, άρπαξε το μαχαίρι που του άπλωνε, το σήκωσε ψηλά και με μιας το κάρφωσε, ως τη λαβή, στην καρδιά της.

*Hij stormde op haar af, greep het mes dat zij hem voorhield, hief het hoog op en stak het in één beweging tot het lemmet in haar hart.*³³

De knappe weduwe Katerina doet met haar actie niet alleen boete voor al haar zonden, maar wordt zelfs hét voorbeeld van zelfopoffering voor alle mensen.

De vrouw in het werk van Kazantzakis bezit het geheim van de liefde. De man worstelt heel zijn leven om de wereld te verbeteren, bewogen door ambitie of

³¹ Id.: 99-100.

³² Id.: 38.

³³ Id.: 236.

door een sterk plichtsbefef. De vrouw bezit het grote geheim, het geheim van de liefde. Zij is voorbestemd om meer te geven dan te nemen. Maar haar liefde is niet gericht op maatschappelijke doelen, ze beoogt geen verbetering van de wereld. De heldinnen van Kazantzakis staan onverschillig tegenover maatschappelijke vraagstukken.³⁴

In Kazantzakis' epos 'Οδύσσεια' ('*Odyssee*'), evenals in twee andere van zijn boeken, komt ook Helena voor, het toonbeeld van schoonheid, dat elke man in zijn gedachten houdt, de volmaakte vrouwelijke schoonheid.³⁵

In het bekendste werk van Kazantzakis, 'Ο βίος και η πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά' ('*Alexis Zorbas*'), spelen twee vrouwen een hoofdrol: Madame Hortense en de weduwe Sourmelína. De fallocentrische ideeën die de schrijver via de mond van Zorbás tot uitdrukking brengt, in combinatie met het lot van de vrouwen zoals hij dat vooral in de 'Οδύσσεια' ('*Odyssee*') beschrijft, leidden ertoe dat Kazantzakis als vrouwenverachter bestempeld werd.

De Française Hortense verenigt in zich alle tekortkomingen die toegeschreven worden aan de vrouw: naïviteit, goedgelovigheid, koppigheid. In haar figuur wordt het beeld geschetst van verval. De oude vrouw, die in haar jeugd een rijk liefdesleven gekend heeft – ze was een begunstigde van de geallieerde vloot geweest, wier verleidelijke lichaam geurde naar sloten Engelse eau de cologne, Franse viooltjes, Russische muscus en Italiaanse foelie – eindigt ergens op Kreta om op de vergane glorie terug te kijken. De vroegere aanzienlijke dame kust de voeten van Zorbás wanneer hij een valse verloving in scène zet en haar de '*eerste fatsoenlijke kus van haar leven*' geeft. Kazantzakis bespot hier het heimelijke en intense verlangen van de vrouw om te trouwen. Hortense, die in haar jeugd het huwelijk zag als een droom van kleinburgerlijke vrouwen, terwijl ze zichzelf vrij van dergelijke banden achtte, smeekt Zorbás nu om met haar te trouwen.

Ook zij, een vroegere hoer – zij het ook een sjieke –, dorst naar loutering. Ze wordt veracht door de mensen, ze heeft een heel leven besteed aan het najagen van passies. Voor de liefde van Zorbás leeft ze in de illusie van een eerbaar leven. Tot inkeer gekomen hoopt ze dat haar grote droom werkelijkheid wordt: een huwelijk. Echter, tragische ironie, tegelijk hiermee nadert de dood

³⁴ Een uitzondering is de zwarte revolutionaire Rala, in zang 10 van de 'Οδύσσεια' ('*Odyssee*'). Rala spendeert haar leven aan maatschappelijke vraagstukken, ze zet de arbeiders van Egypte op tegen de bloeddorstige Faraó. Ook de vrouw van de kapitein in 'Αδερφοφάδες' ('*De broedermoordenaars*' - in het Nederlands vertaald onder de titel '*Vader Janaros*') vecht, samen met de partizanen, voor vrijheid en onafhankelijkheid.

³⁵ Kazantzakis' meest ambitieus werk begint precies daar waar die van Homerus eindigt. De held is een *Uebermensch*, een nadenkend strijder die weigert zijn dagen in nietsdoen door te brengen op Ithaka en weer aan het zwerven gaat, om uiteindelijk eenzaam op het ijs van de Zuidpool te sterven.

met rasse schreden. Madame Hortense is een komische figuur, maar ook een tragische:

*'een karikatuur van een vrouwelijke verschijning, maar ook het tragische symbool van de ondergang van de vrouwelijke schoonheid, en de radeloze en tegelijk komische poging van de handhaving ervan.'*³⁶

Tegenpool van de neergang van madame Hortense is de andere heldin van de roman, de weduwe Sourmelína, de apotheose van vrouwelijkheid. Ze is mooi en geen hoer, en daarom haat iedereen haar. Ze is een mengeling van mens en visioen, zoals ze voor het eerst verschijnt in de roman: het regent en de mannen van het dorp bevinden zich in het enige kafenión en proberen hun verveling te verdrijven met tsípouro en kaartspel. Plotseling, tussen de regenstralen en de wazige ramen van het kafenión, komt als een visioen de weduwe voorbij:

... τη στιγμή εκείνη περνούσε τρεχάτη, με ανασηκωμένο το μαύρο της φουστάνι ως τα γόνατα, με μαλλιά χυμένα στους ώμους, μια γυναίκα. Στρομπουλή, κουνιστή, τα ρούχα της κολνούσαν απάνω της και φανέρωναν προκλητικό, τραγανό, σαν ψάρι σπαρταριστό, το κορμί της...

*Op dat moment passeerde op een draffe een vrouw, met haar zwarte jurk tot aan haar knieën opgetild, de haren los op de schouders. Mollig, wiegend, haar kleren plakten aan haar huid en lieten haar lichaam doorschijnen, uitdagend, stevig, als een spartelende vis.*³⁷

De mannen zijn verrukt en geschokt om haar verschijning. Ze schokt hen, ze is een vreemd en onbereikbaar visioen, dat razende verlangens oproept. De koster durft te bekennen:

Ας είναι καλά η χήρα!. Την έχει μαθές όλο το χωριό για πλάνος: σβήνεις το λυχνάρι και θαρρείς δεν αγκαλιάζεις τη γυναίκα σου, παρά τη χήρα. Κι έτσι βγάζει, που λες, όμορφα παιδιά το χωριό μας.

*Lang leve de weduwe! Heel het dorp gebruikt haar als waan: je dooft de olielamp en doet alsof je niet je vrouw omhelst, maar de weduwe. En zo worden er mooie kindjes geboren in ons dorp.*³⁸

De aanwezigheid van de knappe weduwe in het dorp wordt gevaarlijk. Pavlís valt in zee en verdrinkt zichzelf omdat hij de minachting die zij voor hem aan

³⁶ Stamatíou: 142.

³⁷ Aléxis Zorbás: 124.

³⁸ Id.: 125.

de dag legt niet kan verdragen. Het dorp zal zijn dood wreken door de weduwe te stenigen, op eerste Paasdag, het feest van de liefde.

Vóór haar tragische einde bezwijkt Sourmelína voor de betovering die de vreemde schrijver op haar uitoefent. Ze staat hem toe om haar te veroveren en zo wordt de overtuiging van Kazantzakis bevestigd dat vrijheid voor de vrouw een utopie is en de eenzaamheid een ideaal dat haar niet past. De liefde, het huwelijk en het moederschap binden de vrouw en staan haar niet toe als vrij persoon te bestaan.

Na deze terugblik op de vrouwen en hun rol in het leven en werk van Kazantzakis zullen we proberen de basisvraag te beantwoorden, namelijk of de grote schrijver een verachter was of juist een bezinger van de vrouw.

Wat zijn persoonlijk leven betreft: wij hebben gezien dat hij verliefd werd op vrouwen met een intense persoonlijkheid, ongetemd, die niet bereid waren zichzelf te verloochenen, zich volledig aan te passen aan zijn manier van leven. Toch was zijn laatste vrouw, Eléni, de ideale echtgenote voor hem. In haar nabijheid kwam Kazantzakis tot rust; zij was geschapen naar zijn maat en vertoonde de maat van zelfopoffering die vereist was om samen met hem 32 jaar te kunnen leven. Zoals Élli Alexíou opmerkt:

Eléni zorgde voor álles van haar echtgenoot met zeldzame toewijding, met ware zelfverloochening, met zelfopoffering... Ze was een onvoorstelbaar waardevolle vrouw, geheel toegewijd aan het creatieve geluk en de literaire uitstraling van haar man.³⁹

Maar welk beeld krijgt men van hem in zijn belangrijkste werken? Het is algemeen aanvaard dat Kazantzakis de meest tegenstrijdige persoonlijkheid van de Nieuw-Griekse Letteren is. Hoe zou hij dan niet tegenstrijdig zijn binnen het thema 'vrouw', een thema waaromheen, samen met het thema 'dood', het grootste gedeelte van zijn literaire productie draait? De vrouw heeft in zijn werk, zoals we hebben gezien, niet de hoofdrol, altijd een bijrol. Zij is gewoonlijk een zwak wezen, berustend in haar lot, dat behoefte heeft aan bescherming. Ze verlangt ernaar een man te vinden die haar zal vervolmaken, die haar tot moeder zal maken. Want in het moederschap vindt de vrouw haar verlossing, haar volledige vervolmaking. Maar, zowel de man als de vrouw in de werken van Kazantzakis strijden tegen één vijand, hun lichaam, en strijden voor de vernedering ervan.

De vrouw is het sluwe, de verlokking tot de zonde, de zondares naar wie verlangd wordt. In zijn werk vinden we heftige erotische taferelen, gekenmerkt door primitiviteit en beestachtigheden. Taferelen zonder diepere gevoelens, alleen de vleselijke liefde in al haar grootsheid.

³⁹ Alexíou: 194.

In het werk van Kazantzakis is het van geen betekenis of een vrouw Europees of Oosters is. We zouden kunnen zeggen dat hij een voorkeur aan de dag legt voor Japanse en Chinese vrouwen – zie ‘Αναφορά στον Γκρέκο’ (*‘Verantwoording aan El Greco’*) – voor zwarte vrouwen en vooral voor Joodse vrouwen. Blanke vrouwen noemt hij *‘minachtend en schaamteloos.’*⁴⁰ Maar altijd staat de vrouw in de weg bij de strijd van de man voor verlossing, bij zijn verheffing van mens naar God, bij zijn onthechting van het materiële. Kazantzakis gelooft in twee tegengestelde krachten die het menselijk leven beheersen: de ene streeft naar boven en verheft de mens, terwijl de andere hem naar beneden trekt. De macht die naar beneden trekt is de vrouw en in het bijzonder de lusten die het vrouwelijk lichaam opwekt. Eeuwig trekt de vrouwelijkheid de man naar zijn aardse oorsprong, ze wordt de verleiding voor de man die vrij wil zijn. Die gaat zo ver dat hij haar vermoordt, hoewel hij hier vervolgens voor boet met hartverscheurend verdriet van zijn mannelijke ziel, zoals in ‘Καπετάν Μιχάλης’ (*‘Kapitein Michalis’*).. Ook voor de vrouw zelf is haar lichaam zowel een zegen als een vloek. Een zegen wanneer het de drager van het moederschap wordt; een vloek wanneer het met zijn bevelen het leven van de vrouw onderdrukt en haar weg naar reiniging en verlossing afsnijdt. Er is een ‘diepe kloof’ tussen de man en de vrouw:

γιατί η ψυχή του αντρούς αϊτοφωλιάει ψηλά στην κεφαλή του και της γυναίκας η ψυχή κλωσάει βαθειά στα δυο βυζιά της!.

*want de ziel van de man nestelt zich als in een adelaarsnest hoog in zijn hoofd, en de ziel van de vrouw broedt diep tussen haar beide borsten.*⁴¹

De man in Kazantzakis’ werk *‘sublimeert het vlees tot ziel, terwijl de vrouw de ziel vervleest.’*⁴²

Zinnen die Kazantzakis in de mond legt van zijn helden, zoals:

Είμαι άντρας...τυραννώ τα θηλυκά, αυτό θέλω

*Ik ben een man, ik kwel de vrouwen, dat wil ik.*⁴³

En:

Εγώ νομίζω πως άνθρωπος είναι αυτός που θέλει να ‘ναι λεύτερος. Η γυναίκα δε θέλει να ‘ναι λεύτερη, είναι λοιπόν η γυναίκα άνθρωπος?

⁴⁰ Βραχόκηπος: 199.

⁴¹ Odyssee: E’ 720-721.

⁴² Stamatίου: 205.

⁴³ Christus wordt weer gekruisigd: 298.

*Ik geloof dat mens is degene die vrij wil zijn. De vrouw wil niet vrij zijn, is de vrouw dus wel een mens?*⁴⁴

werden de aanleiding om Kazantzakis als misogyn af te schilderen. Er zijn natuurlijk wel strijdbare vrouwen in zijn werk, maar zij slagen er gewoonlijk in de verlossing te bereiken door hun onderwerping aan de man die ze liefhebben.

Toch mogen we niet vergeten dat binnen hetzelfde werk ook tegengestelde geluiden te horen zijn:

Σκλάβοι δεν είσαι εσύ, γυναίκα, να γονατάς μπροστά μου

Jij bent geen slavin, vrouw, dat je voor me knielt

schrijft hij in de ‘Οδύσσεια’, (*‘Odyssee’*)⁴⁵ en verder:

Κι ό,τι καλό στον κόσμο χάρηκε και προκοπή είδε ο νους του, μονάχα στη γυναίκα το χρωστάει, την κορμιοκαταλύτρα

*En al het goede in de wereld waarvan hij genoten heeft en elke voorspoed die zijn geest gezien heeft, heeft hij alleen aan de vrouw te danken, de ‘lichaamsvernietigster’.*⁴⁶

‘Meer is er niet in de bovenwereld, meer is er niet dan de vrouw,’⁴⁷ lezen we in ‘Καπετάν Μιχάλης’ (*‘Kapitein Michalis’*). Kazantzakis deinst er niet voor terug om enkele keren de superioriteit van de vrouw tegenover de man toe te geven, of beter: de kracht van haar krachteloosheid. Haar charme, haar tranen en vooral het moederschap, zijn het bewijs van haar superioriteit. De vrouw baart een nieuwe Verlosser van God, ze draagt dus bij aan de redding van God, die gevaar loopt omdat de mensen, al strijdend en de materie in geest transformerend, de God van de ‘Askitiki’ moeten redden – Salvatores Dei.

Zo wordt de vrouw een kostbare medewerkster van God, omdat zij degene die God zal redden aan haar borst legt en zoogt! De onsterfelijke stem van de vrouw ‘springt omhoog’ en de monnik in ‘Αναφορά στον Γκρέκο’ (*‘Verantwoording aan El Greco’*)⁴⁸ biecht:

44 Aléxis Zorbás: 187.

45 *Odyssee Z*: 624.

46 Id.: Ψ’ 432-433.

47 *Kapitein Michalis*: 65.

48 *El Greco* en Kazantzakis worden vaak genoemd als de twee Kretenzische meesters die tot geen school behoren, en die ook geen school hebben gemaakt.

...(η γυναίκα) μας πηγαίνει από τον πιο σίγουρο, τον πιο σύντομο δρόμο στην Παράδεισο... Η γυναίκα, η γυναίκα κι όχι η προσευχή... κι όχι η νηστεία μου 'δωκε τη σιγουράδα αυτή, μου 'φερε το Θεό στην κάμαρά μου, ας είναι καλά

...(de vrouw) leidt ons via de zekerste, de kortste weg naar het Paradijs. De vrouw, de vrouw en niet het gebed... en niet mijn vasten gaf mij die zekerheid, bracht mij God in mijn kamer, God zegene haar.⁴⁹

Zelfs God lijkt wilwillend tegenover de vrouwen:

Όταν θα φτάσει η γυναίκα στην πόρτα της Παράδεισος, θα σταθεί και θα ρωτήσει: Θα μπουν μέσα και οι σύντροφοί μου, Κύριε? Ποιοι σύντροφοι? θα τη ρωτήσει ο Θεός. Να, η σκάφη, η κούνια, το λυχνάρι, η στάμνα, ο αργαλειός. Αν δεν μπουν, δεν μπαίνω. Κι ο Θεός καλόκαρδος, θα γελάσει: Γυναίκες είστε, θα πει. Μπορώ να σας χαλάσω χατήρι? Εμπάτε όλοι μέσα. Γέμισε σκάφες και κούνιες κι αργαλειούς η Παράδεισο. Δεν έχω πια πού να βάλω τους αγίους.

Als de vrouw bij de poort van het Paradijs aankomt, zal ze blijven staan en vragen: 'Zullen ook mijn gezellen binnenkomen, Heer?' 'Welke gezellen?' zal God haar vragen. 'Nou, de kuip, de wieg, de olielamp, de kruik, het weefgetouw. Als zij niet naar binnen kunnen, ga ik ook niet naar binnen.' En de goedhartige God zal lachen: 'Ach, jullie vrouwen zal hij zeggen. Hoe kan ik jullie iets weigeren? Kom allemaal binnen. Het paradijs is vol met kuipen, wiegen en weefgetouwen. Ik heb zelfs geen plaats meer voor de heiligen.'⁵⁰

Nikos Kazantzakis, de Homerus van het hedendaagse Griekenland, zoals sommigen hem noemen; 'een onregelmatig werkwoord', zoals hij zichzelf noemde. Nooit verloochent hij de door mannen beheerste omgeving waarin hij opgroeide, een maatschappij waarin stoere, wilde en 'ακατασίγαστοι' strijders het voorwerp van zijn bewondering waren. Hijzelf echter verloor al vroeg in zijn leven het geloof in het welhaast absurde heldendom dat hij om zich heen beleefde, en hij begon te zoeken; zijn eigen weg te zoeken, zijn eigen god, en misschien een demon die hij in zich voelde en die hem kwelde.

⁴⁹ Verantwoording aan El Greco: 272-278.

⁵⁰ De laatste verzoeking: 478.

Was Kazantzakis een vrouwenverachter? Ik geloof dat het feit dat hij aan de vrouw verschillende eigenschappen toeschreef, waardoor de vergelijking met de man moeilijk wordt, niet als vrouwenverachting beschouwd kan worden. Hij was zeker geen feminist, maar een misogyn? Nee! Je kunt eerder zeggen dat Kazantzakis de vrouw bezong, zeker in zijn eigen leven:

Αγάπησα γυναίκες, στάθηκα τυχερός, εξαιρετικές γυναίκες μου έτυχαν στο δρόμο μου, ποτέ οι άντρες δεν μου 'καμαν τόσο καλό και δεν με βοήθησαν τόσο στον αγώνα μου όσο οι γυναίκες ετούτες

Ik heb vrouwen lief gehad, ik heb geluk gehad, buitengewone vrouwen hebben mijn pad gekruist, mannen hebben mij nooit zo goed gedaan en hebben me nooit zo bij mijn worsteling geholpen als deze vrouwen.⁵¹

Het feit nu dat de personages in zijn werk niet altijd vleidend aan haar refereren heeft, denk ik, te maken met de vele tegenstrijdigheden die kenmerkend zijn voor de grote, onrustige geest van deze schrijver: een tegenstelling tussen het goede en het kwade, tussen licht en donker, materie en geest, lafheid en grootheidswaan, het menselijke en het goddelijke, gevoel en ratio, tussen lof en minachting voor de vrouw. Het wemelt van de tegenstellingen, het hele werk door.

Typerend voor de manier waarop hij de man en de vrouw zag is misschien zijn bekentenis in zijn 'Ασκητική' ('Ascetica'), de synthese van de filosofische ideeën die hem tot aan zijn dood bezig hebben gehouden:

Μέσα στο εφήμερο ραχοκόκαλό μου δύο αιώνια ρεύματα ανεβοκατεβαίνουν. Μέσα στα σωθικά μου ένας άντρας και μια γυναίκα αγκαλιάζονται. Αγαπιούνται και μισούνται, παλεύουν. Ο άντρας πλανταμένος φωνάζει: ...Να ξεπεράσω το νόμο, να συντρίψω τα κορμιά, να νικήσω το θάνατο. Είμαι ο Σπόρος!

Και η άλλη βαθιά μανλιστική φωνή, η γυναικεία, αποκρίνεται γαληνεμένη και σίγουρη: Κάθομαι διπλοπόδι απάνω στο χώμα, αμολώ τις ρίζες μου βαθιά στα μνήματα. Δέχομαι το σπόρο ακίνητη και τον θρέφω. Είμαι όλη γάλα κι ανάγκη..... Είμαι η Μήτρα!

Αφουκράζουμε τις δυο φωνές τους. Δικές μου είναι κι οι δυο και τις χαίρουμαι και καμιά δεν αρνιέμαι.

In mijn vergankelijke ruggengraat bewegen zich twee stromen. Binnen in mij omhelzen een man en een vrouw elkaar. Ze houden van elkaar en haten elkaar, ze worstelen. De man roept heethoofdig: Ik wil boven de wet uitstijgen, de lichamen verpletteren, de dood overwinnen. Ik ben het

⁵¹ Verantwoording aan El Greco: 218.

*Zaad! En de vrouw antwoordt berustend en zeker: Ik zit stevig op de grond. Ik dring mijn wortels diep in de graven, onbewogen ontvang ik het zaad om het te voeden... Ik ben de baarmoeder! Ik luister naar de twee stemmen, ze zijn allebei van mij en ik geniet van beide. Ik verloochen geen van beide.*⁵²

Mariëtta IOANNIDOU

Bibliografie

- Αλεξίου, Έλλη, *Για να γίνει Μεγάλος* (1966)
- Βρεττάκος, Νικηφόρος, *N. K. Η αγωνία και το έργο του* (1960)
- Ζωγράφου, Λιλή, *Νίκος Καζαντζάκης: ένας τραγικός* (1959, 1977)
- Καζαντζάκη, Γαλάτεια, *Άνθρωποι και Υπεράνθρωποι* (1957)
- Καζαντζάκη, Ελένη, *Ο Ασμβίβαστος* (1977)
A biography based on his letters (1968)
- Καζαντζάκης, Νίκος, *Ασκητική* (1927)
Οδύσσεια (1938)
Βραχόκηπος (1939) στα γαλλικά, (1960) στα ελληνικά.
Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά (1946)
Καπετάν Μιχάλης (1953)
Ο Χριστός ξανασταυρώνεται (1954)
Ο Τελευταίος Πειρασμός (1955)
Αναφορά στον Γκρέκο (1961)
Αδελφοφάδες (1963)
Επιστολές προς τη Γαλάτεια (1958)
- Πρεβελάκης, Παντελής, *Ο ποιητής και το ποίημα της Οδύσσειας* (1958)
400 γράμματα στον Παντελή Πρεβελάκη (1984)
- Σταματίου, Γ.Π., *Η γυναίκα στη ζωή και στο έργο του Ν. Καζαντζάκη* (1975)
- Φράιερ, Κίμων, *Η πνευματική Οδύσσεια του Ν.Κ* (1979)

Tijdschriften:

- *Νέα Εστία*, 15-11-1987
- *Νέα Εστία*, 1-11-1997

⁵² Ascetica: 22-23 (vertaling: 1997, door B. Groen en H. Hokwerda).